

Theodorus Graminaeus. Een wiskundige in dienst van de contrareformatie

RIENK VERMIJ*

De zestiende-eeuwse wiskundige Theodorus Graminaeus is, ondanks het tiental boeken dat hij schreef, nagenoeg onbekend gebleven. Dat is wel te begrijpen, want hij staat buiten de ontwikkeling van de nieuwe wetenschappen in de vroeg-moderne tijd. Zijn wiskundige en sterrenkundige werk blijkt integendeel sterk gekleurd te zijn door zijn religieuze denkbeelden, zelfs zozeer, dat we het nu amper meer als wiskunde herkennen. Ook door meer ‘wetenschappelijk’ ingestelde tijdgenoten als Tycho Brahe werd zijn werk fel gekritiseerd, al achtte Tycho het nog wel een uitvoerige weerlegging waard. De nu gangbare ‘wetenschappelijke’ vorm van wiskundebeoefening was niet vanzelfsprekend, maar moest zijn dominantie in een langdurig proces vestigen, waarbij andere benaderingen naar de marge werden gedrukt. Graminaeus vertegenwoordigt zo’n gemarginaliseerde vorm van wetenschapsbeoefening. Studie van zijn werk gunt ons een blik op een situatie waarin van professionalisering nog hoegenaamd geen sprake was. Zowel de positie van de wiskunde zelf als die van haar beoefenaren was daarmee slecht gedefinieerd en onzeker.

In zijn eigen omgeving werd Graminaeus allerminst als een marginale figuur gezien. Hij had een aanstelling als hoogleraar aan de universiteit van Keulen en genoot de protectie van kringen rond het Gulikse hof. Ook zijn maatschappelijke loopbaan laat echter zien hoe vloeiend de overgangen tussen verschillende vormen van activiteit nog waren. Als hoogleraar was hij tevens actief als boekuitgever en ten slotte eindigde hij als jurist. Voor ons is het onderscheid tussen wiskunde en rechtsgeleerdheid levensgroot, maar voor Graminaeus lagen die activiteiten waarschijnlijk in elkaars verlengde. In een tijd van geloofstegenstellingen en godsdienstoorlogen trok Graminaeus duidelijk partij en al zijn activiteiten, als geleerde en als bestuurder, stonden in dienst van die partijkeuze.

Loopbaan

Sommige auteurs vermelden dat Graminaeus’ eigenlijke naam Dirk Gras luidde, maar er schijnen geen oorspronkelijke bronnen te zijn bewaard die dat bevestigen. Theodorus is inderdaad de Latijnse vorm van de Hollandse naam Dirk, maar Graminaeus zelf gebruikte op enkele titelpagina’s de Duitse vorm Diederich. Zeker is dat hij geboren werd in Roermond, in het toenmalige overkwartier van Gelderland. Hoewel hij nagenoeg zijn hele loopbaan buiten de Nederlanden doorbracht, geeft hij toch blijk van een zekere gehechtheid aan zijn geboortegrond. Op het titelblad van bijna al zijn werken noemt hij zich ‘Ruremundanus’, Roermondenaar. En in 1591 schreef hij een lofdicht voor een boek van een andere Roermondenaar, Renerus Budelius, muntmeester van de keurvorst van Keulen.

* University of Oklahoma, department of the history of science. Met dank aan dr. Geert Janssen (Universiteit Leiden) voor waardevol commentaar.

In dit gedicht bezong Graminaeus de lof van Roermond en van de oude Roermondse geslachten.¹

Zijn geboortejaar is niet bekend, maar zal omstreeks 1540 hebben gelegen. Het is dus mogelijk dat hij werd geboren in de korte tijdsspanne (1538-1543) dat Gelderland geregeerd werd door Willem de Rijke van Gulik, Kleef en Berg, wat dan zijn latere relatie met dit heersershuis mogelijk heeft vereenvoudigd. Hij duikt pas op in de bronnen als hij zich op 29 oktober 1561 laat inschrijven als student aan de artesfaculteit van de universiteit van Keulen, als ‘Theod. Ruremundensis alias Grammius’.² In 1562 behaalde hij zijn kandidaats en in 1563 zijn magistertitel. In 1566 werd Graminaeus in Keulen hoogleraar wiskunde. Hij was verbonden aan de Bursa Laurentiana.³ Een jaar na zijn benoeming publiceerde hij een commentaar op het bekende werk van Sacrobosco, *De sphaera*, een standaardtekst uit het middeleeuwse astronomieonderwijs.⁴ Deze uitgave bevatte ook enkele astronomische tafels.

Vrijwel vanaf het moment dat hij hoogleraar werd, blijkt Graminaeus nog een andere activiteit beoefend te hebben, namelijk het drukken en uitgeven van boeken. De eerste vermelding is van 1568. In dat jaar publiceerde de Keulse uitgever Johann Birckmann een uitgave van de werken van de Rooms-katholieke theoloog Adam Sasbout. Het werk vermeldt Graminaeus als ‘typographus’, drukker. In de komende jaren treedt Graminaeus ook zelf als uitgever op. In enkele gevallen is er sprake van een uitgave met een wiskundig karakter. In 1569 gaf hij een astronomisch tabellenwerk uit van de Friese astronoom Titus van Popma, alsook een uitgave van drie Latijnse vertalingen (door Cicero, Festus en Germanicus Caesar) van het antieke astronomische leerdicht van Aratus, *Phainomena*, gecombineerd met het leerdicht van Hyginus, *Astronomicon*. In 1570 publiceerde hij een uitgave door Cyprianus van Popma van een filosofisch gedicht door Hendrik van Milaan. In andere gevallen ging het om godsdienstige werken. Behalve het genoemde werk van Sasbout publiceerde hij werken van de theologen Jacob Schöpffer en Joachim Perionius. Ook is er een werk over Griekse grammatica, en het eerste deel van de bekende atlas van Braun en Hogenberg (de latere delen werden gedrukt door G. van Kempen e.a.). Ten slotte zijn er ettelijke werken van Paul Skalich, waarop ik nog terugkom. Graminaeus’ activiteiten als uitgever duurden al met al maar een paar jaar. Na 1572 zijn er geen uitgaven van hem meer bekend. Zijn activiteiten werden vermoedelijk overgenomen door Ludovicus Alectorius en de erven Jacob Soter.

Omstreeks dezelfde tijd moet Graminaeus een studie in de rechtsgeleerdheid zijn begonnen. In 1575 behaalde hij in Keulen een licentiaat in de rechten. Toeval of niet, uit dezelfde tijd dateren zijn eerste contacten met het Kleefs-Gulikse heersershuis. Op 2 augustus 1576 werd hij lid van de Keulse Mariabroederschap met de vermelding: ‘iur. lic. praeceptor illmi ducis Juliensis Johannis Wilhelmi’ (licentiaat in de rechten, onderwijzer van de doorluchtige hertog van Gulik, Johann Wilhelm – bedoeld wordt niet de hertog zelf, maar de zestienjarige troonopvolger).⁵ In 1581 verscheen bij Alectorius en de erven Soter het

1 Renerus Budelius, *De monetis et re numaria, libri duo* (Keulen 1591).

2 H. Keussen, U. Nyassi & M. Wilkes (eds.), *Die Matrikel der Universität Köln, IV, 1559-1675* (Düsseldorf 1981).

3 Hermann Keussen, *Die alte Universität Köln. Grundzüge ihrer Verfassung und Geschichte* (Keulen 1934) 534, nr. 209

4 Theodorus Graminaeus, *Uberior enarratio eorum, quae Ioanne de Sacro Bosco proponuntur, ita ut adiecta difficilioribus locis commentarij vicem supplere possit* (Keulen 1567). Het boek is opgedragen aan Gerard van Groesbeek, prinsbisschop van Luik.

5 Historisches Archiv Köln, Bestand Jesuiten (223), A52, f. 55v. Ik dank deze vermelding aan Geert Janssen (Leiden). Zoals bekend is het Keulse stadsarchief op 3 maart 2009 ingestort en zijn verdere naspeuringen daar vooralsnog onmogelijk. Graminaeus’ lidmaatschap wordt ook vermeld door J.B. Kettenmeyer, *Die Anfänge der marianischen Sodalität in Köln 1576-1586* (Münster 1928) 32.

boek *Thesaurus Christianae religionis* (schatkamer van de christelijke godsdienst) van A.A. Guerrero. Dit boek was voorzien van een opdracht door Graminaeus aan Johann Wilhelm, waarin hij uitlegde waarom het hem nuttig leek dit werk in Duitsland te verspreiden.

Graminaeus begaf zich hiermee in politiek en religieus duidelijk contrareformatorisch vaarwater. De verenigde hertogdommen Gulik, Kleef en Berg waren sinds jaren de inzet van politiek touwtrekken. Hertog Willem de Rijke voer tijdens zijn lange regering, van 1539 tot 1592, zo veel mogelijk een middenkoers tussen de katholieke en protestantse partijen, maar naarmate in de buurlanden de religieuze conflicten oplaaiden werd dat steeds moeilijker. Het Spaanse bewind in de Nederlanden was er veel aan gelegen de hertogdommen aan zijn zijde te krijgen en schuwde daarbij dwang noch geweld. De contrareformatorische partij aan het Gulikse hof kreeg steeds meer invloed en wist af te dwingen dat de zoons van de hertog tot vrome katholieken werden opgevoed. De in 1562 geboren Johann Wilhelm was aanvankelijk als tweede zoon bestemd geweest voor de geestelijke stand. Daarbij had men in het bijzonder de bisschopszetel van Münster op het oog. Maar na de dood van zijn oudere broer in 1575 gaf hij de geestelijke waardigheid op om de opvolging in de hertogdommen op zich te kunnen nemen. Wel werd hij in 1580 nog benoemd tot administrator van het bisdom Münster, maar deze waardigheid was niet blijvend. Rond 1585 kreeg hij een aandeel in de regering van de hertogdommen. Hij steunde op, en werd gesteund door, de contrareformatorische partij. Maar in 1588 openbaarde zich een geestesziekte en hij stierf ten slotte geheel zwakzinnig.⁶

Ook Graminaeus' lidmaatschap van de Keulse mariabroederschap was politiek gezien allerm minst neutraal. Mariabroederschappen waren door jezuiten opgezette verenigingen, die beoogden bij de leden een tridentijnse vroomheid en een militante houding tegen de protestanten aan te kweken.⁷ De Keulse broederschap was in 1576 gesticht door de jezuïet Frans Coster. Behalve Keulenaren waren er ook veel Nederlanders lid. Keulen kende in deze tijd een grote kolonie Nederlanders, vooral katholieken, die het oorlogsgeweld in hun thuisland waren ontvlucht. Hoewel velen waarschijnlijk vooral lid werden vanwege het gezellige verkeer met geestverwanten of medeballingen, mag men aannemen dat de broederschappen mede hebben bijgedragen aan de radicalisering van de verhoudingen. Keulen ontwikkelde zich in deze tijd tot een centrum van contrareformatorische en koningsgezinde propaganda.

Van zijn betrokkenheid bij de situatie in de Nederlanden gaf Graminaeus blijk in 1579. In dat jaar vonden in Keulen onder keizerlijke bemiddeling vredesonderhandelingen plaats tussen vertegenwoordigers van Philips II en de Nederlandse rebellen. De onderhandelingen mislukten en beide partijen probeerden uiteraard elkaar daarvoor de schuld in de schoenen te schuiven. De Spaansgezinde partij deed in Keulen nog in hetzelfde jaar een uitvoerig verslag van de onderhandelingen verschijnen, waarbij als bewijsstukken de originele documenten in extenso waren afgedrukt. Deze *Relatio* verscheen in het Latijn bij Alectorius en de erven Soter; oorspronkelijk Duitse stukken waren vertaald door Graminaeus.⁸ Het volgen-

6 Voor de geschiedenis van de verenigde hertogdommen in deze periode, zie A. Glezerman en M. Harsgor, *Cleve – ein unerfülltes Schicksal. Aufstieg, Rückzug und Verfall eines Territorialstaates* (Berlijn 1985), 280-299; F.L. Carsten, *Princes and parliaments in Germany from the fifteenth to the eighteenth century* (Oxford 1959) 269-288.

7 Louis Chatelier, *The Europe of the devout. The Catholic reformation and the formation of a new society* (Cambridge en Parijs 1989). Zie ook Kettenmeyer (n. 5) *Anfänge*.

8 *Relatio ad sacram caesarem maiestatem, eorum, quae per suae maiestatis commissarios in negotio pacificationis Belgicae, Coloniae peracta sunt, anno MDLXXIX* (Keulen 1579) 176: 'Haec praecedentia Exhibita una cum relatione ad Sac. Caes. Maiestatem, in Latinum sermonem translata sunt per Theodorum Graminaeum Ruremondanum, Iuris L.'

de jaar verscheen bij dezelfde uitgevers ook een Duitse versie van de *Relatio*, 'einfaltig, doch getrewelich transferiert und ins Teutsch bracht, durch Theodorum Graminaeum'.⁹

In 1582 beëindigde Graminaeus zijn positie als hoogleraar wiskunde. Het valt aan te nemen dat hij zich vanaf dat moment toelegde op een carrière als jurist in dienst van het Gulikse heersershuis. In 1583 en 1585 noemde hij zichzelf raadsheer van Johann Wilhelm.¹⁰ Hij verzorgde diverse gelegenheidswerken om diens roem te verbreiden. In 1587 publiceerde hij een geïllustreerde beschrijving van het huwelijksfeest, in 1585, van Johann Wilhelm met Jacoba van Baden,¹¹ in 1588 gevolgd door een werk getiteld *Der guldene Rosen geheimnuss, so durch Sixtus V. durch A. Caracciolum der Fürstin Jacoben herzogin zu Göllich... präsentieren lassen*. In 1592 verscheen een werk naar aanleiding van de begrafenis van Willem de Rijke, de vader van Johann Wilhelm. Het boekje maakt een nogal barokke indruk. Behalve een beschrijving van de begrafenis bevatte de uitgave een geschiedenis van het hertogshuis, citaten van klassieke auteurs over dood en begrafenis, en stichtelijke rijmpjes.¹²

Met de dood van Willem de Rijke en de opvolging van Johann Wilhelm waren de hofintriges zeker niet voorbij (Johann Wilhelm was inmiddels volslagen onbekwaam te regeren), maar de positie van de contrareformatorische partij was wel versterkt. Het verwondert dan ook niet dat twee jaar later Graminaeus carrière blijkt te hebben gemaakt. In dat jaar publiceerde hij een handleiding voor heksenprocessen. Op de titelpagina noemt hij zich 'Diederich Graminaeus, beyder rechten Licenciat, Bergischer General Anwaldt und fürstlicher Landtschreiber'.¹³ Ook dit werk is opgedragen aan Johann Wilhelm. De opdracht is gedateerd te Düsseldorf, de belangrijkste hertogelijke residentie, op 16 september 1594. Dit is het laatste levensteken van Graminaeus. Volgens een aantekening op de ledenlijst van de Keulse Mariabroederschap zou hij in 1596 zijn overleden.

Een tijd van angst

Graminaeus is een vijftiental jaren als wiskundige actief geweest. De meeste werken die hij heeft gepubliceerd stammen uit deze periode. Een enkel werk, de *Sacro Bosco* uitgave past in het traditionele academische curriculum. De meeste werken echter behelzen voortekenen als kometen, profetieën en astrologische speculaties. Zulk werk kon in de zestiende eeuw weliswaar als wiskundig gelden, maar Graminaeus nam hiermee toch een perifere positie in. De wiskunde zelf lijkt dan ook niet zijn roeping te zijn geweest, zoals uit zijn levensloop al duidelijk wordt, maar stond in dienst van hogere idealen.

Om de wereld waarin hij leefde te begrijpen is een blik op zijn laatst verschenen boek, dat over heksenprocessen, leerzaam. Dit werk is zeker niet wat wij nu 'verlicht' zouden noemen. Graminaeus toont zich een pleitbezorger van streng optreden tegen heksen. Hekserij wordt door de bijbel duidelijk veroordeeld en volgens goddelijke en menselijke wet moeten de tovenaars worden uitgeroeid. In zijn inleiding bestrijdt hij de mening dat heksen misleiden en eer medelijden dan straf verdienen. Deze opmerkingen zijn duide-

9 *Relation an die Röm. Kay May. des jenigen, was zu Cöllen durch jhrer Kay. may. Commissarien in den Niderländischen Friedenshandlung gepflogen, im Jahr 1579* (Keulen 1580).

10 In de brief aan de paus en op de titelpagina van zijn boek over de gregoriaanse kalender (zie onder).

11 Theodorus Graminaeus, *Beschreibung derer fürstlicher Göligscher etc. Hochzeit, so im Jahr Christi [1585]... zu Düsseldorf mit grossen freuden, Fürstlichen Triumph und herrlichkeit gehalten worden* (Keulen 1587). [Niet gezien]

12 Theodorus Graminaeus, *Spiegel und Abbildung der Vergenglichkeit* (z.pl., z.j.).

13 Theodorus Graminaeus, *Inductio sive directorium: das ist Anleitung oder underweisung/ wie ein Richter in criminal und peinlichen Sachen die Zauberer und Hexen belangendt/ sich zuverhalten/ und der gebür damit zuverfahren haben soll* (Keulen 1594).

Afb. 1: Het merk dat Graminaeus als drukker/uitgever gebruikte: passer, schietlood en pentagram, met de Latijnse spreuk: 'Het heil [ligt] in maat en gewicht'. Nadat hij zijn drukkersactiviteiten had gestaakt, werd het merk verder gebruikt door Alectorius en de erven Soter. Uit: Paul Skalich, *Primi tomi miscellaneorum* (1571)

lijk gericht tegen de in 1588 overleden Johannes Wier, lijfarts van Willem de Rijke, die in verschillende invloedrijke geschriften de heksenvervolgingen had bestreden. Graminaeus achtte de schade die heksen al dan niet aanrichtten van ondergeschikt belang. Zij waren schuldig 'wegen der schrecklicher und abscheulicher verletzung der Göttlichen Maiestat blasphemi und laster sprach'.¹⁴ Bijzonder origineel is het werk verder niet. Het grijpt voortdurend terug op bewonderde voorgangers, in het bijzonder Peter Binsfeld, die een paar jaar eerder als suffragaan-bisschop van Trier in het Latijn een handleiding voor heksenprocessen had geschreven.

De angst voor heksen was in die tijd niet ongewoon. De zestiende eeuw was een periode vol apocalyptische angsten. In kometen en andere vreemde natuurverschijnselen zag men aankondigingen van de ophanden zijnde jongste dag. Tegenslag en rampspoed werden niet zelden toegeschreven aan de duivel, die op aarde als een razende tekeer ging in de weinige tijd die hem nog restte (een mening die door Graminaeus in de inleiding van zijn boek over heksenprocessen expliciet werd verwoord).¹⁵ Alom zag men een verval van de religie en van de zeden, wat werd beschouwd als voorbode van een onherroepelijke ondergang en een bewijs dat de wereld op zijn einde liep. Deze ondergangsstemming is een belangrijke achtergrond van de protestantse reformatie. Vooral in Duitsland grepen de hervormers in hun propaganda sterk op deze voorstellingen terug. De zestiende-eeuwse apocalyptiek wordt vooral geassocieerd met het protestantisme. Maar het was een gedachtegoed dat het hele tijdvak doortrok en dat we ook bij contrareformatorische katholieken vinden, als konden zulke opvattingen hier waarschijnlijk wel op meer weerwerk rekenen.¹⁶

¹⁴ Ibidem, v, recto en verso.

¹⁵ Stuart Clark, *Thinking with demons. The idea of witchcraft in early modern Europe* (Oxford 1997) 321-334.

¹⁶ Clark, *Thinking with demons* (n. 15) 335-345, benadrukt dat eschatologische verwachtingen alle confessies in hun greep hadden. Voor katholieke voorbeelden, zie 340-343. Bernard McGinn, 'Forms of Catholic milenarianism: a brief overview', in: K.A. Kottman (ed.), *Millenarianism and messianism in early modern European culture, II, Catholic millenarianism from Savonarola to abbé Grégoire* (Dordrecht etc. 2001) 9-11, is voorzichtiger en stelt dat millenarianisme 'had become generally suspect in Catholic circles by the end of the sixteenth century' (10).

Graminaeus is van deze eschatologische tendens een sprekend voorbeeld. Hij zag de ware religie aan alle kanten bedreigd door duivelse vijanden. Ook in zijn meer wiskundige werk liet hij zich door dergelijke gevoelens inspireren.

Wereldgeschiedenis in het teken van apokalyptiek en astrologie

Graminaeus gaf al vroeg uiting aan zijn apokalyptische gevoelens. De eerste keer dat hij er mee naar buiten kwam was in 1568. De aanleiding waren de gebeurtenissen in de Nederlanden in 1566-1567, de beeldenstorm en de onzekere periode die daarop volgde. Onder de indruk van de gebeurtenissen stond de regering in Brussel de protestantse prediking toe op plaatsen waar deze voor die tijd al had plaatsgevonden, maar alleen in de open lucht. Zij probeerde die toezegging spoedig weer ongedaan te maken, terwijl anderzijds veel protestanten met die concessies op den duur niet tevreden waren. Enige maanden heersten onrust en onzekerheid, tot de regering in staat was de teugels weer in handen te nemen en gewapenderhand de orde herstelde.

Juist in deze periode keerde Graminaeus tijdelijk uit Keulen terug naar Roermond om zijn vader te begraven. Hoewel Roermond niet bekend staat als een plaats waar de onlusten zeer hoog opliepen, kende Graminaeus zijn eens zo kalme vaderstad niet meer terug. Naar zijn zeggen was hij getuige van een geweldig oproer. De geestelijkheid en de burgers die aan het Rooms-Katholieke geloof trouw bleven raakten ernstig in de verdrukking. Het lagere volk had de macht gegrepen. In andere plaatsen in de Nederlanden was het bovendien niet veel beter gesteld. Pas toen troepen van de regering naderden namen de 'zogenaamde dienaren des woords' de wijk en werd de orde hersteld.¹⁷

Onder de indruk van deze gebeurtenissen zocht Graminaeus ze te duiden als tekenen des tijds. Terug in Keulen deed hij het jaar daarop een geschrift verschijnen, opgedragen aan de stadsregering van Roermond, waarin hij de gebeurtenissen van 1566-1567 in een kosmisch verband poogde te vatten: *Gründtlicher astrologischer und historischer Bericht wo her diese gefehrliche der Allgemeiner Christlicher Religion und Policy enderung auffrhr empörung verwüstung erstanden und herkommen und was ferners darauss zu erwarten sey*. Graminaeus presenteert hier een schets van de wereldgeschiedenis die sterk astrologisch is bepaald. Alle planeten hebben een engel. Deze engelen regeren beurtelings voor een periode van 354 jaar en vier maanden over de wereld. We bevinden ons sinds het jaar 1525 (het jaar 6732 sinds de schepping, volgens Graminaeus) opnieuw in een periode beheerst door Luna (de maan) en haar engel Gabriël. Tijdens de eerste periode onder Luna vond de zondvloed plaats. De tweede werd gekenmerkt door de heerschappij van Achab. Ook de huidige periode staat in het teken van onheil. Sinds 1525 zijn al diverse wondertekenen gezien. Er is een periode van oproer en verandering ophanden, en omdat de mensen door niets zo eenvoudig tot oproer te bewegen zijn als door religie, wekt de Satan valse profeten op.

Hoe fantastisch dit ook klinkt, het was niet geheel nieuw. Het hele schema van de planeten met de engelen die beurtelings over de wereld regeren was oorspronkelijk bedacht door de bekende renaissancegeleerde abt Trithemius van Sponheim in zijn geschrift 'Over de zeven tweede oorzaken, dat is, de intelligenties of geesten die na God de sferen bewegen', ook wel bekend als 'Chronologica mystica'. Trithemius had dit werk in 1508 op verzoek van keizer

¹⁷ Theodorus Graminaeus, *Gründtlicher/ astrologischer/ und historischer Bericht/ wo her diese gefehrliche der Allgemeiner Christlicher Religion und Policy enderung/ auffrhr/ empörung/ verwüstung/ erstanden und herkommen/ und was ferners darauss zu erwarten sey* (Keulen 1568), opdracht.

Maximiliaan geschreven. Uiteraard zijn hierin ook weer diverse oudere bronnen verwerkt.¹⁸ Van dit werk van Trithemius was in 1567 in Keulen juist een herdruk verschenen.¹⁹ Graminaeus hoedde zich voor determinisme. Dat de sterren een dergelijke invloed konden uitoefenen, kwam uiteindelijk door ons verdorven gemoed. Als wij ons aan God onderwerpen, kan niets in de natuur ons deren en zullen de sterren ons dienen. Maar wij leven liever onder de macht der tyrannen dan dat wij ‘den Catholischen christlichen glauben denn wir verlassen haben wolten annemen’.²⁰ Omdat wij ons vertrouwen stellen op macht en rijkdom, laat God de sterren macht over ons hebben. Niettemin is het geschetste plaatje niet geheel pikzwart. Net als in de tijd van Achab had God ook nu enkele vrome mensen opgewekt die hun knie voor de Baäl niet wilden buigen (vgl. 1 Koningen 19: 18). Daarom was geen volledige ondergang te verwachten. Precieze voorspellingen op basis van de astrologie achtte Graminaeus onzeker. Ook over het einde der tijde wilde hij geen precieze uitspraak doen, maar dat wij nu leven in de eindtijd achtte hij zeker.

Zoals de heruitgave van het werkje van Trithemius al aangeeft, lijkt er in Keulen belangstelling te hebben bestaan voor eschatologische interpretaties van de wereldgeschiedenis. Graminaeus stond er niet alleen. Een vergelijkbare belangstelling valt waar te nemen bij de geschiedschrijver Michail van Aitzing, een Oostenrijker die in Keulen neerstreek en daar een geregelde berichtendienst opzette. Zijn eschatologische inslag kwam naar buiten in zijn *Pentaplus regnorum mundi*, oorspronkelijk waarschijnlijk uit 1561 of 1562, maar bekend uit een herdruk uit 1579. Dit was een overzicht van de wereldgeschiedenis, geduid in termen van cycli die zich herhaalden en die astrologisch of kabbalistisch bepaald waren. In tabellen gaf hij een overzicht van de grote planeetconjuncties en van welke engel op welk moment de wereld had geregeerd.²¹ Later werk is niet minder fantastisch. In 1584 publiceerde hij een geschiedenis van de Keulse successie-oorlog die bol staat van de astrologische en profetische duidingen. Ook hier worden de gebeurtenissen van de eigen tijd begrepen aan de hand van cycli in de wereldgeschiedenis.²² Graminaeus kende het werk van Aitzing, waarnaar hij verwees inzake chronologie.²³

Te wijzen valt ook op Albertus Leoninus, wiens interpretatie echter meer strikt sterrenkundig is. Leoninus was een Roomsgezinde katholiek uit Utrecht die net als Graminaeus somber was over de gebeurtenissen in zijn eigen tijd en deze eschatologisch zocht te duiden. Hij zocht een verband tussen de keerpunten in de wereldgeschiedenis en de seculaire bewegingen van de equinoxen en het zonne-apogeum. Hij verbleef enige tijd in Keulen, waar hij ook een van zijn boeken publiceerde, maar zijn band met de milieus in die stad was waarschijnlijk vrij los. Er zijn geen directe of indirecte contacten met Graminaeus

18 Zie: Klaus Arnold, *Johannes Trithemius (1462-1516)* [Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, 23] (Würzburg 1971) 162-164.

19 Joannes Trithemius abbas Spanheimensis, *De septem secundis, id est, intelligentiis, sive spiritibus orbes post Deum moventibus* (Keulen: Birckmann 1567).

20 Graminaeus, *Bericht* (n. 17), Diii verso.

21 Georges Clark, *War and society in the seventeenth century* (Cambridge 1958) 134-140. Anthony Grafton, *Joseph Scaliger. A study in the history of classical scholarship, II, Historical chronology* (Oxford 1993) 350.

22 Michael von Aitzing, *Rerum vaticinijs accomodata historia* (Keulen 1584).

23 Theodorus Graminaeus, *Weltspiegel, oder allgemeiner widerwertigkeit/ dess fünffften Kirchen-Alters/ kürzte verzeignuss. Darinnen des Cometen/ oder ausgereckten Rüthen/ so im Jar Christi 1577. den 11. Novembris, am hohen Himmel vernomen/ stand/ lauff/ und bedrewung zuersehen/ so Physicè, Astrologicè, Metaphysicè, oder aber formaliter erklet und aussgelegt wirt* (Keulen 1578) 20. Zie voor een bibliografische beschrijving C.D. Hellman, *The comet of 1577; its place in the history of astronomy* (New York 1944) 365-366.

aantoonbaar.²⁴ De belangrijkste auteur in dit verband is echter Paul Skalich, een merkwaardige figuur die juist in deze tijd in Keulen opduikt. Graminaeus moet hem goed gekend hebben. In de korte tijdsspanne 1569-1571 publiceerde hij maar liefst vijf boeken van Skalich. Daarmee is deze op afstand de belangrijkste auteur in Graminaeus' fonds. Waarschijnlijk heeft hij op Graminaeus' verdere denken grote invloed gehad. Hij verdient daarom een korte behandeling.

Paul Skalichs levensloop mag zelfs naar zestiende-eeuwse maatstaven opmerkelijk heten.²⁵ Geboren in 1534 in Zagreb in een eenvoudig milieu, wist hij zich door protectie en studie op te werken tot doctor in de theologie en hoveling aan het keizerlijk hof. Op zeker moment 'ontdekte' hij dat hij de wettige erfgenaam was van het vorstengeslacht Della Scalla, en vanaf dat moment zette hij alles op alles om in zijn rechten hersteld te worden. Het leverde hem veel conflicten en narigheid op. Hij ging van het katholicisme over naar het protestantisme en zwierf van het ene hof naar het andere. Hertog Albrecht van Pruisen haalde hem naar zijn hof in Koningsberg, waar Skalich met een paar anderen een hofkniek vormde die door hun invloed op de hertog feitelijk de macht uitoefende. Dat bleef natuurlijk niet eeuwig goed gaan. In 1566 greep Albrechts suzerein, de Poolse koning, in. Verschillende van Skalichs bentgenoten werden terechtgesteld en Skalich zelf ontliiep dit lot alleen door er weer eens vandoor te gaan. Na enige omzwervingen dook hij in 1568 op in Keulen. Daar bleek hij opeens weer Rooms-Katholiek en verzoende zich met de kerk van Rome. Hij vestigde zich in Münster onder bescherming van de bisschop. Zijn pretenties liet hij overigens niet vallen. Op de titelpagina van de door Graminaeus gepubliceerde werken heet hij Paulus Scaliger, vorst van La Scalla en Hun. Deze gelatiniseerde versie van de naam Skalich gebruikte hij pas in Keulen.

Skalich was beïnvloed door auteurs als Pico della Mirandola en Llull. Hij presenteerde zich als een expert op het gebied van occulte en kabbalistische kennis. Een van de boeken die hij eerder (in 1556) had uitgegeven droeg de titel: *Occulta occultorum occulta*. Ook in Koningsberg had hij zich op magische en kabbalistische kennis beroepen, die hij overigens geheel in overeenstemming met de bijbel achtte. De werken die hij in Keulen bij Graminaeus publiceerde hebben ook duidelijk dit karakter. In sommige gevallen ging het hier om werken die hij al eerder had geschreven, maar die nu in katholieke zin, of wat hij daarvoor hield, werden omgewerkt.

In 1569 gaf Graminaeus van Skalich uit: *Censura oder ein kurtze beschetzung der furnembsten Secten [...] Auch von den sitten und eigenschafften Antichristi und von den Jungsten tag*. Het gaat hier om een Duitse vertaling van een boek dat een jaar eerder in Milaan in het Latijn was verschenen. In 1570 publiceerde Skalich bij Graminaeus een werk in zeven boeken met een overzicht over de opeenvolging van de wereldrijken.²⁶ De eerste drie boeken behandelen theologie, filosofie, en kosmografie. Het vierde boek behandelt speculatieve wereldgeschiedenis. Hierin behandelt Skalich het schema van Trithemius, niet in een eenvoudig verhaal zoals Graminaeus dat twee jaar eerder had gedaan, maar met een

24 Rienk Vermij, 'Sterrenkunde en eindtijdverwachting tijdens de Nederlandse Opstand: Albertus Leoninus en de theorieën van Copernicus', *Gewina* 27 (2004) 187-206. Zie ook idem, 'Albertus Leoninus (1543-1614) and Copernicus's 'third motion' of the earth', *Journal for the History of Astronomy* 37 (2006) 101-110.

25 Gerda Krabbel, *Paul Skalich. Ein Lebensbild aus dem 16. Jahrhundert* (Münster 1915) (Geschichtliche Darstellungen und Quellen, 1) Zie ook Lynn Thorndike, *A history of magic and experimental science*, Vol. 6 (New York 1941) 455-457.

26 Paulus Scaliger, *Miscellaneorum de rebus caussis, et successibus & de secretiore quadam methodo qua eversiones omnium regnorum universi orbis, & futurorum series erui possint, libri septem* (Keulen 1570).

Afb. 2: Skalich drukte in zijn werk de profetieën van Joachim van Fiore af, bestaande uit een afbeelding met een korte tekst van Joachim. Daarbij gaf hij dan uitvoerig eigen commentaar. Dit is de afbeelding die hoort bij de zevende profetie. Uit: Paul Skalich, *Primi tomi miscellaneorum* (1571)

vloed van verwijzingen naar gezaghebbende oude bronnen. Het is denkbaar dat hij dit boek in Keulen vervaardigd had om indruk op zijn gastheren te maken. Boek vijf tot en met zeven ten slotte behandelen de dagen van de schepping, opgevat als voorspellingen van de zes wereltijdperken. Skalich bespreekt hier de betekenis van de bijbelteksten voor de interpretatie van de wereldgeschiedenis.

Andere werken van Skalich die Graminaeus publiceerde betreffen een deel *Loci communes theologici*,²⁷ en twee verdere delen 'Miscellanea'. Het tweede deel beweerde een uiteenzetting van alle katholieke kennis te bevatten en is voor ons niet van belang.²⁸ Het eerste deel verdient echter een korte bespreking.²⁹ Het bevatte een verzameling oude profetieën, met commentaar van Skalich, over het verloop van de wereldgeschiedenis en de toekomst van de kerk, geïllustreerd met houtsneden. In het bijzonder ging het om profetieën op naam van Joachim van Fiore, een twaalfde-eeuwse abt uit Calabrië die naam had gemaakt met zijn profetische uitleg van de bijbel. Zijn systeem van profetische duiding van de geschiedenis was volgens een modern historicus 'the most influential one known to Europe until the appearance of Marxism'.³⁰ Joachim bedoelde zijn werk zeker niet revolutionair. Maar na zijn dood introduceerden radicale Franciscanen in zuid-Italië een radicalere uitleg. Zijn schreven ook zelf nieuwe profetieën op Joachims naam, die niet alleen een betere toekomst beloofden, maar ook uitdrukkelijk tegen paus en keizer waren gericht.

In de tijd van de Reformatie kregen de (pseudo-)Joachimitische werken nieuwe belangstelling. Alle partijen probeerden ze uit te leggen op een voor henzelf gunstige manier. Het commentaar van Skalich was vooral gericht tegen een eerdere interpretatie in protestantse zin van Paracelsus uit 1536. Over het geheel haalt Skalich de angel uit de profetieën door ze

²⁷ Paulus Scaliger, *Loci communes theologici, sive pro ecclesia Rhomana eiusque autoritate atque religione, adversus vesaniam Neopistorum, iuxta artificium Alphabeticarum revolutionis, oratio* (Keulen 1571).

²⁸ Paulus Scaliger, *Micellaneorum [sic] tomus secundus, sive catholici epistemonis, contra quondam corruptam ac depravatam Encyclopediam libri XV.* (Keulen 1571).

²⁹ Paulus Scaliger, *Primi tomi miscellaneorum. De rerum caussis & successibus atque secretiori methodo ibidem expressa, effigies ac exemplar, nimirum, vaticiniorum & imaginum Ioachimi Abbatis Florentis Calabriae, & Anselmi episcopi Marsichani, super statu Pontificum Rhomanæ Ecclesiae, contra falsam, iniquam, vanam, confictam & seditiosam cuiusdam pseudomagi, quae nuper nomine Theophrasti Paracelsi in lucem prodijt, pseudo-magicam expositionem, vera, certa, & indubitata explanatio* (Keulen 1570).

vooral historisch toe te passen op individuele pausen, zonder er een morele boodschap in te lezen over de toestand van het pausdom in het algemeen. Ongetwijfeld hoopte hij daarmee de kerk van Rome een dienst te bewijzen. Pas aan het einde kan hij het niet laten om de eigen tijd er bij te halen. Verwijzend naar een pseudo-joachimistisch commentaar op de profeet Jesaja waarin sprake is van het kwaad uit het noorden, stelt hij vast dat dit op Luther moet slaan, die immers uit Saksen komt.³¹

Het lijkt er op dat Skalich met zijn geleerde uiteenzettingen over magie en apocalyptiek in Keulen een gevoelige snaar raakte. Lang heeft zijn invloed echter niet geduurd. Hij zocht toenadering tot de jezuiten, maar die raakten snel ontvonden. Na de zomer van 1571 lijkt hij zijn krediet te hebben verloren. Vanaf dat moment verschijnen in Keulen ook geen boeken meer van hem. Skalich stierf in 1574 op reis naar Polen. Zijn naam bleef kennelijk nog enige tijd bekend in het Keulse. Nog in 1583 publiceerde de hertogelijke geneesheer Johannes Wier een boek tegen hem.³²

Op Graminaeus lijkt de omgang met Skalich een grote invloed te hebben gehad. Zijn belangstelling voor het duiden van de wereldgeschiedenis verdween niet, maar kreeg wel een ander karakter. Zijn boekje uit 1568 was een vrij ruwe schets, voornamelijk gebaseerd op astrologische beschouwingen. Er is aandacht voor wondertekenen en politieke gebeurtenissen, maar amper voor geleerde tradities. Wel probeerde hij het middeleeuwse idee van de vier wereldrijken in zijn schema te passen. In latere werken, ook die geschreven in de volkstaal, grijpt Graminaeus veel sterker terug op de traditie van bijbeluitleg en profetie, en in het bijzonder op de profetieën van Joachim van Fiore. Dit betekent dat zijn beeld van de toekomst iets minder zwart wordt. De profetieën van Joachim voorspellen weliswaar allemaal rampspoed, maar als inleiding tot een periode van vrede en voorspoed. Tezelfdertijd wordt Graminaeus' werk steeds meer specifiek contrareformatorisch.

Samen met het tweede deel *Miscellanea* van Skalich gaf Graminaeus in 1571 ook een werkje van zichzelf uit. Het ging om een Latijnse voordracht over Jesaja en de profetie van de zes dagen van Genesis.³³ Het werkje is opgedragen aan Hendrik van Mühlheim, abt van Sint Pantaleon te Keulen. Blijkens de opdracht had deze het onderwijs in zijn abdij hervormd en daartoe Graminaeus als leraar aangetrokken. Deze was zijn onderwijs begonnen met een voordracht over de profetie van Jesaja. De gedrukte tekst is vooral een inleiding, door omstandigheden bovendien bekort, die eigenlijk amper over Jesaja gaat. Graminaeus spreekt over profetie in het algemeen en in het bijzonder over de overeenstemming van de zes dagen van de schepping met de zesduizend jaar van de wereldgeschiedenis. Hij wijst op de overeenkomsten tussen de eerste vier dagen en de eerste vierduizend jaar. Dat de wereld zesduizend jaar zou bestaan, in overeenstemming met de zes dagen waarin God de aarde schiep (duizend jaren als één dag) was een oud idee, maar om de scheppingsdagen te gebruiken om het verloop van de wereldgeschiedenis te voorspellen was minder gebruikelijk. Dit was wel gedaan door Skalich, in het boek dat Graminaeus in 1570 van hem had uitgegeven. Ook Skalich had de overeenstemming van de eerste vier dagen met de wereldgeschiedenis bestudeerd.

30 Norman Cohn, *The pursuit of the millennium. Revolutionary millenarians and mystical anarchists of the Middle Ages* (London etc. 1978; first edition 1957) 108.

31 Majorie Reeves, *The influence of prophecy in the late Middle Ages. A study in Joachimism* (Oxford 1969) 456-458.

32 Thorndike, *History of magic* (n. 25) 456.

33 Theodorus Graminaeus, *In Esaiam et prophetiam sex dierum geneleos, oratio: quae omnium prophetarum et legis argumenta summatim comprehenduntur, & ratio Antichristi eiusque praedursoris Lutheri evidentissime declaratur* (Keulen 1571).

De rede staat verder geheel in het teken van Graminaeus' apokalyptische gevoelens. Zoals boeren en astronomen aan tekens kunnen aflezen dat de zomer zal aanbreken, zo kan men ook aan de tekenen zien dat de wereld op zijn einde loopt. Waar Graminaeus in 1568 echter vooral klaagde over de menselijke verdorvenheid in het algemeen, keert hij zich nu specifiek tegen de reformatie. Zoals Christus werd voorafgegaan door Johannes de Doper, zo moeten wij Luther zien als de voorloper van de Antichrist. Voor dit laatste idee verwijst Graminaeus naar Fridercus Staphylus, die hierover in 1565 een geschrift had laten verschijnen in Ingolstadt.³⁴ Hij leunt verder zwaar op de joachimitische profetieën. Net als Skalich het jaar ervoor ziet hij Saksen als 'het noorden' waaruit het kwaad, Luther, komt.³⁵ Graminaeus wijst daarbij in het bijzonder op de toen in omloop zijnde voorspellingen dat er in 1588 iets rampzaligs stond te gebeuren.

De kwestie van Luther en de antichrist hield hem een paar jaar later opnieuw bezig. In 1578 publiceerde hij: *Prodromus oder Fürdrab dess Antichrists, darinnen durch den hellen Text unnd waren verstandt der Göttlicher heiliger Schrift, aussfürlich angezogen unnd erklärt wirt, ob der Babst, oer Bapstumb zu Rom, der warer rechter Antichrist sey, Luther und Calvinus, Enoch oder Helias*. Dit werk is duidelijk gericht tegen de Lutherse opvatting dat de paus de antichrist is, maar de precieze aanleiding heb ik niet achterhaald. Mogelijk is het een antwoord op dat van een tegenstander.

Profetieën en tekens aan de hemel

In 1572 werd aan de hemel een nieuwe ster gezien, die enkele maanden met grote helderheid scheen alvorens weer te verdwijnen. Voor de geschiedenis van sterrenkunde is deze gebeurtenis van groot belang geweest, maar veel tijdgenoten zagen in de ster vooral een verontrustend hemels teken, een aankondiging van ophanden zijnd onheil. Graminaeus beschouwde de nieuwe ster als een wonderteken, groter dan enig teken aan de hemel, op of onder de aarde, of in het gedierte. In 1574 verscheen zijn *Erklärung oder Auslegung eines Cometen*, een geschrift van 180 pagina's.³⁶ Graminaeus beschouwde het verschijnsel niet als een ster, maar als een komeet waarvan de staart achter de kop schuil ging. De natuurfilosofische of kosmologische kant van de zaak interesseerde hem echter niet bijzonder. Hij wilde vooral weten wat de nieuwe ster zei over de wereldgeschiedenis. Daarbij beriep hij zich op de klassieke theorie die in kometen aankondigers van onheil zag, maar ook op astrologische overwegingen. Hij zocht een betekenis in het sterrenbeeld waarin de ster was verschenen (Cassiopeia) en besloot dat dit sterrenbeeld voor de Kerk moest staan. Bovendien zag hij grote betekenis in het feit dat de ster in het noorden stond, op grond van verschillende teksten uit het Oude Testament die spreken van een 'vijand uit het noorden'. In het bijzonder beriep hij zich op Jeremia 1: 14: 'Uit het noorden zal het onheil losbreken over alle inwoners van het land'. Skalich had een jaar eerder het kwaad uit het noorden betrokken op Luther die de kerk van Rome vanuit het noorden (Duitsland) bedreigde. Graminaeus volgde dezelfde gedachtegang en besloot dat de ster aangaf dat Luther het kwaad vertegenwoordigde. Tezelfdertijd zag hij de troebelen, in joachimitische trant, als de geboorteweën van een nieuw tijdperk van spirituele vernieuwing.

³⁴ 'Vom letzten und grossen Abfall, so vor der Zükunft des Antichristi geschehen soll'. Vermeld door Stuart Clark, *Thinking with demons* (n. 15), 343.

³⁵ Reeves, *Prophecy in the later Middle Ages* (n. 31) 373-374.

³⁶ Niet gezien. Het wordt behandeld door Michael Weichenhahn, 'Ergo perit coelum' – *Die Supernova des Jahres 1572 und die Überwindung der aristotelischen Kosmologie* (Stuttgart 2004). Zie 514-521 ('Theodor Gras: Deutung aus dem Geist des Joachimismus'), i.h.b. 516-518.

Bij collega-wiskundigen viel het boek van Graminaeus niet in goede aarde, zowel om sterrenkundige als om religieuze redenen. In het debat over de nieuwe ster ontpopte de Deense edelman Tycho Brahe zich als de meest gezaghebbende Europese sterrenkundige. Zijn omvattende studie verscheen posthuum in 1602. Hierin besprak hij ook alle andere werken die over de ster verschenen waren. Hij behandelde het werk van Graminaeus in hoofdstuk 10, dat gaat over de opvattingen van hen die in sterrenkundige zin niets van belang bijbrachten. Tycho twijfelde er niet aan dat verschijnselen aan de hemel iets betekenden en beoefende zelf de astrologie, maar voor Graminaeus' uitleggingen had hij geen goed woord over. Hij sprak van onzin en gebeuzel. Tycho zocht naar observaties en feiten, maar Graminaeus bood (aldus Tycho) enkel oudewijvenverhalen en onzekere analogieën.³⁷

Een weerwoord op het geschrift van Graminaeus werd in 1574 geleverd door Thaddeus Hagecius ab Hayck (Tadeáš Hájek z Hájku), keizerlijk geneesheer en vooraanstaand astronoom, in een appendix bij zijn eigen geschrift over de ster van 1572. Hagecius zag evenmin als Tycho iets in Graminaeus' profetische interpretaties. Daarbij was hij utraquist, een lid van de Boheemse kerk die terugging op de Hussieten, en moest hij weinig hebben van de manier waarop Graminaeus de gebeurtenissen aan de hemel in contrareformatorische zin interpreteerde. Hij kwam met een alternatieve uitleg van de tekst van Jeremia. Volgens hem betekende deze dat Luther vanuit het noorden door de kracht van Gods woord de dwalingen van de Roomse kerk zou aantonen en verslaan.³⁸

Graminaeus verdedigde zich in 1576 met een Latijns geschrift dat grotendeels aan de profetie van Jeremia was gewijd: 'Het mystieke noorden, of verklaring van de voorspelling van de profeet Jeremia'.³⁹ Hij kreeg daarbij steun uit onverdachte hoek. De uitgave bevatte ook een brief van Wilhelmus Lindanus, gedateerd 31 januari 1576, over de betekenis van de term 'het noorden' in de profetie.⁴⁰ Lindanus was een van de pijlers van de contrareformatie in de Nederlanden. In 1562 was hij benoemd tot bisschop van Roermond. Door het verzet van de adel en de troebelen was hij pas in 1569, na de komst van Alva, geïnstalleerd; in de tussentijd had hij in Holland als inquisiteur gewerkt.⁴¹ Kennelijk hield Graminaeus contact met de geestelijkheid in zijn geboortestad; Lindanus had uiteraard contacten in Keulen.⁴² In de gedrukte brief protesteerde Lindanus in het bijzonder dat Hagecius zich voor zijn uitleg had beroepen op het werk van Arias Montano, in wie Lindanus een vriend en geestverwant zag, die (volgens Lindanus) 'zelfs als hij van anderen in de uitlegging eenigszins verschilt, van de ijdelheid der Saksische leer [d.w.z. de leer van Luther] allerverst verwijderd is'.⁴³ Hagecius was uiteraard niet overtuigd en schreef een dupliek die hij, in handschrift, waarschijnlijk eind 1581 aan zijn opponenten Graminaeus en Lindanus toezond. Een poging het werkje ook te

37 Tycho Brahe, *Opera omnia* (J.L.E. Dreyer ed.) vol. 3 (Kopenhagen 1916, herdruk Amsterdam 1972) 289-294.

38 Vgl. Weichenhahn, 'Ergo perit coelum' (n. 36) 519-521. Hagecius' geschrift is door Tycho besproken, *Opera omnia*, III, 19-43; zie 42 voor zijn aanval op Graminaeus. Over Hagecius, zie Hellman, *The comet of 1577* (n. 23) 184-193.

39 Theodorus Graminaeus, *Mysticus aquilo, sive declaratio vaticinij Jeremiae prophetae: Ab aquilone pandetur malum super omnes habitatores terrae. Qua, ab anno promulgationis praesentis Prophetiae plus minus 648. ante natum Christum, orbis vastatores, ecclesiae Dei hostes, à plaga mundi aquilonari prorupisse, & in finem usque saeculi proruptores esse, demonstratur* (Keulen 1576).

40 Ibidem 164-175.

41 Over hem: P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie (1525-1576)* (Assen 1966).

42 Na in 1576 Roermond te zijn ontvlucht werd Lindanus in 1577 lid van de Keulse mariabroederschap (informatie Geert Janssen).

43 M.A.H. Willemsen, 'De werken van Wilhelmus Lindanus, eersten bisschop van Roermond', in: *Limburg's Jaarboek* 2 (1895) 202-456, 457-776. De brief aan Graminaeus wordt besproken op 773-776 (nr. 39). Citaat op 776.

laten drukken liep spaak, volgens Hagecius omdat een valse vriend de drukker daarvan afhield.⁴⁴

Een zekere herhaling van zetten treedt op bij de grote komeet van 1577. Ook over dit verschijnsel deed Graminaeus een boekje verschijnen, waarin hij opnieuw uitvoerig zijn astrologische interpretatie van de wereldgeschiedenis uit de doeken deed.⁴⁵ Graminaeus kondigde op de titelpagina aan dat hij de komeet zowel fysisch, astrologisch als metafysisch zou verklaren. De fysische verklaring kwam neer op een uiteenzetting van de dreiging die van kometen uitging puur vanwege hun materie, volgens de theorie van Aristoteles. Voor de astrologische uitleg verwees hij onder meer naar een conjunctie van de bovenste planeten en een maansverduistering. De metafysische verklaring behelsde een dreiging die niet natuurlijk was, maar de natuur en kracht van de hemelen overtrof. Hiervoor beriep Graminaeus zich op profetieën, ditmaal die van de Sybillen. De Sibyllen waren naar verluid de heidense profetessen die de komst van Christus hadden aangekondigd. De op hun naam overgeleverde geschriften hadden daarom groot gezag. Graminaeus betrok hun voorspellingen deels ook weer op de ster van 1572. In het orakel van de sybille 'wirt die widerwertigkeit so ein zeit lang der Religion halben ihn Europa und insonderheit ihn Frankreich unnd Nederland vorgelauffen klerlich angezeigt',⁴⁶ Aan de verkoop was ook gedacht. Het eerdere boek uit 1568 was geïllustreerd met eenvoudige houtsneden van de planeetgoden. De nieuwe uitgave van 1578 was voorzien van grotere, meer uitgewerkte afbeeldingen. Hiervoor gebruikte Graminaeus de platen van zijn Aratus-uitgave uit 1569.

Graminaeus' interpretatie van de komeet berustte op zijn boven uiteengezette idee van tijdperken in de wereldgeschiedenis. Hij zette dit uiteen in de eerste hoofdstukken van het boek. Inhoudelijk was het schema vrijwel hetzelfde als in 1568, maar Graminaeus verwees nu naar eerdere auteurs als Trithemius en Agrippa van Nettesheim en andere geleerde autoriteiten. Hij benadrukte wel dat het schema niet door deze auteurs was bedacht. 'Der Paulus Scaliger macht ein gar alt geheimnus daraus und schreibt dasselbe dem *Mercurio Trismegisto* zu'.⁴⁷ Hij signaleerde echter dat Skalich een afwijkende periode gebruikte (285 jaar en 257 dagen, in plaats van 354 jaar en vier maanden), om het schema beter met andere profetieën overeen te doen komen. Graminaeus zelf combineerde zijn astrologische schema nu ook met op de bijbel gebaseerde profetieën. Hij meende dat in de periode van de komst van Christus tot het einde van de wereld, dus de periode waarin wij leven, de heerschappijen van de planeten met hun engelen corresponderen met de zeven bazuinblazende engelen uit de Openbaring. Wij leven nu in de periode van de vijfde bazuin, ofwel de heerschappij van Mars, van 1333 tot 1666.

Ook de komeet van 1577 werd uitvoerig door Tycho Brahe bestudeerd en ook bij deze gelegenheid liet hij alle eerder verschenen werken de revue passeren. Ook nu had hij weinig geduld met Graminaeus' profetische interpretatie. Volgens Tycho begreep Graminaeus niets van astrologie.⁴⁸ In 1581 deed Graminaeus een tweede kometenverhandeling verschijnen, naar

44 Zie de brief van Hagecius aan Tycho, 1590 juni 11, in: *Opera omnia*, vol. 7 (Kopenhagen 1924) 247-248. Hellmann, *The comet of 1577* (n. 23) 189-190.

45 Graminaeus, *Weltspiegel* (n. 23).

46 *Ibidem* 83.

47 *Ibidem* 19.

48 *De mundi aetherei recentioribus phaenomenis* (1588), geciteerd in Brahe, *Opera omnia* (Dreyer ed.) vol. 4 (Kopenhagen 1922, herdruk Amsterdam 1972) 365.

aanleiding van een komeet die het jaar daarvoor was gezien.⁴⁹ Verdere geschriften over hemelverschijnselen heeft hij echter niet gepubliceerd.

De kalenderhervorming

Behalve over astrologische tijdperken en tekens aan de hemel, was er nog een onderwerp waarover Graminaeus zich als wiskundige uitsprak: de kalender. In 1578 werd hem gevraagd om namens de Keulse universiteit een oordeel te geven over het pauselijke voorstel tot hervorming van de geldende juliaanse kalender. Graminaeus deed dat in een erudiet en deskundig, maar nogal scherp betoog. (Waarschijnlijk ter compensatie was de brief waarmee de universiteit zijn oordeel naar Rome stuurde juist zeer lovend.) Hij wees er op dat het een ijdele zaak was om zich zo druk te maken over correcties die pas over vele jaren nodig zouden zijn, aangezien de wereld toch op zijn einde liep. Hij kon instemmen met de voorgestelde correctie van de maancyclus, en daarmee van de berekening van de paasdatum, die hij zelfs dringend noodzakelijk achtte. De voorgestelde correctie van de lengte van het jaar evenwel keurde hij af. In plaats van een keer tien dagen over te slaan, wilde hij wachten tot het jaar 1600, om daarna tweehonderd jaar lang geen schrikeldagen meer in te lassen. Zijn belangrijkste zorg daarbij was dat de equinoxen en solstia op de juiste data zouden vallen.⁵⁰

Een paar jaar later zou Graminaeus aanmerkelijk positiever over de nieuwe kalender schrijven. De nieuwe (gregoriaanse) kalender werd in 1581 namelijk officieel afgekondigd. De paus, als hoofd van de christenheid, droeg de vorsten op de nieuwe kalender in al hun landen in te voeren, een opdracht die in die tijden van geloofsverdeeldheid niet overal in goede aarde viel. In deze situatie schaarde Graminaeus zich vierkant achter de paus. In 1583 schreef hij een brief aan de Heilige Stoel, waarin hij opgaf van zijn pogingen om de nieuwe kalender ingevoerd te krijgen, in het bijzonder in de hertogdommen Gulik, Kleef en Berg, en in het bisdom Münster. Hij hoopte dat nog in hetzelfde jaar 1583 Keulen en Trier de kalender zouden invoeren; dan zouden Münster en Gulik wel volgen. Met zijn brief stuurde hij ook een werkje dat hij had geschreven, een aansporing aan keizer, vorsten en steden om de nieuwe kalender in te voeren.⁵¹ Het hier bedoelde werkje verscheen in 1585 in druk.⁵² Graminaeus steunde hierin de kalenderhervorming onvoorwaardelijk. Naar zijn stellige mening waren de vorsten volgens het canonieke recht gehouden aan de oproep van de paus gehoor te geven. Rome was in geloofszaken het gemeenschappelijk vaderland van de christenen, het Europees Jeruzalem van het Nieuwe Testament, geheiligd in het bloed van Petrus. Karakteristiek genoeg ondersteunde hij deze normatieve rol voor Rome met een paginalang citaat van een profetie van Joachim van Fiore.⁵³

Behalve deze algemene inleiding is er een uitvoerig technisch gedeelte waarin de hervorming nader wordt uitgelegd. Dit is wel de hoofdmoot van het boek. Graminaeus wijst er

49 Theodorus Graminaeus, *Cometae anni domini 1580 physica explicatio, et eiusdem cum eo, qui anno 77 apparuit, analogica collatio* (Keulen 1581). [Niet gezien.] Bibliografische beschrijving bij Hellman, *The comet of 1577* (n. 23) 367-368.

50 F. Kaltenbrunner, 'Beiträge zur Geschichte der gregorianischen Kalenderreform. I. Die Commission unter Gregor XII nach Handschriften der Vatikanischen Bibliothek', *Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 97 (1880) 35-36.

51 J. Schmid, 'Zur Geschichte der gregorianischen Kalenderreform. I. Die der Reform vorausgehenden und unmittelbar folgenden wissenschaftlichen Arbeiten', *Historisches Jahrbuch* 3 (1882) 414-415.

52 Theodorus Graminaeus, *Exhortatio de exequenda calendarii correctione, quam S.D.N. Gregorius XIII. Pont. Max. ... mandavit* (Dusseldorf 1585).

53 Ibidem, Aij – Aiv.

uitdrukkelijk op dat wat hij te berde brengt over de wijze van berekenen moet worden gezien als een discussie tussen geleerden en niet moet worden opgevat als kritiek op de paus. ‘Nu deze ene is aanvaard en goedgekeurd, moeten alle andere zwijgen en worden achtergesteld bij hetgeen is goedgekeurd’.⁵⁴ Aan het slot van het boek wordt de tekst van het pauselijke decreet over de kalender integraal weergegeven.

Het valt op dat voor Graminaeus de juiste kalender niet enkel een praktische zaak is. Dat Christus in de wereld is gekomen tijdens het wintersolstitium, en gestorven tijdens de equinox en met volle maan, bevat voor hem een goddelijk mysterie. De feestdagen zo in te richten, dat deze mysteries behouden blijven, is voor de Kerk niet alleen nuttig, maar vrijwel noodzakelijk.⁵⁵ Dit speuren naar goddelijke mysteriën heeft enige parallellen in het tijdrekenkundige werk van Albertus Leoninus. Ook Leoninus zag een goddelijk mysterie in de precieze tijdstippen van Christus’ geboorte en dood, en daarmee van de christelijke feestdagen.⁵⁶

Het geschrift over de kalender ademt bij wijze van uitzondering een vrij optimistische toon. De afkondiging door de paus van de nieuwe kalender, en de invoering in diverse landen (Italië, de Nederlanden, Aken – zij het in die laatste om de verkeerde reden), was voor Graminaeus kennelijk een hoopvol teken. Het herstel van de kalender in zijn oorspronkelijke zuiverheid wettigde voor hem de hoop op een wederopbloei van de religie, een nieuwe eeuw van Julius Caesar of Augustus.⁵⁷ Een doorvoering van de hervorming in de landen onder bestuur van de twee personen aan wie het boek speciaal is opgedragen, Ernst van Beieren als prinsbisschop van Luik en Johann Wilhelm als administrator van Münster, is eenvoudig en zal ongetwijfeld worden gevolgd door de andere Duitse vorsten.

Conclusie

In het werk van Graminaeus zit een zekere ontwikkeling. In zijn eerste boek, uit 1568, wordt de eigen tijd pikzwart afgeschilderd. Het verval is algemeen. Zelfs de priesters zijn gecorrumpeerd. In dit negatieve beeld neemt de reformatie nog geen allesbeheersende plaats in. Graminaeus signaleert dat sommige auteurs de oorzaak van de beroerten sinds 1525 (de Duitse boerenoorlog) leggen in de reformatie van Luther, en: ‘Ich lass es darbey auch stehn’. Maar hij erkent dat anderen als oorzaak de zware herendiensten en de *Sacco di Roma* zien. De geschiedenis wordt geduid met behulp van de astrologie die parallellen met de bijbelse geschiedenis aantoon. Dit toont een weinig hoopvolle situatie. Het enige positieve punt is dat de vernietiging niet algemeen zal zijn, vanwege de enkele rechtvaardigen die nog in dit Sodom leven. Maar in zijn slotwoord ziet Graminaeus slechts in de dood uitkomst: ‘Lass den Himmel den Himmel sein ruff Gott deinen Herren mit einem feurigen gemüt an er wirt dich erretten und erhalten. Dann *Mors ultima linea rerum* [de dood is de uiterste grens van de dingen] unnd ein endt alles ellendts unnd jammers’.⁵⁸

In latere geschriften valt een drievoudige ontwikkeling waar te nemen. De astrologische interpretatie van de geschiedenis wordt weliswaar niet geheel verlaten, maar gecomplementeerd vanuit de profetische traditie, in het bijzonder door de profetieën van Joachim van Fiore. Hier lijkt de invloed van Paul Skalich door te werken. Hand in hand daarmee wordt de toon van Graminaeus’ geschriften minder uitsluitend somber. Niet dat hij meent

54 Ibidem, Eijj: ‘Una autem iam recepta, eaque approbata, caeterae omnes silere, et approbatae postponi debent’.

55 Ibidem, Dijj v - Div; E verso, Eij verso; vgl. ook C verso.

56 Vermij, ‘Sterrenkunde en eindtijdverwachting’ (n. 24) 196.

57 Graminaeus, *Exhortatio* (n. 52) Aij.

58 Graminaeus, *Bericht* (n. 17) Giii v.

in een blijde tijd te leven, maar de rampen en onheilen die ons treffen zijn uiteindelijk de opmaat tot een periode van geestelijke herleving. Dat is geheel in lijn met de teneur van de joachimistische profetieën, die na de val van Babel een algeheel herstel verwachtten onder leiding van een wereldheerser of een engel-paus. Deze eschatologische hoop is onmiskenbaar, met duidelijke verwijzing naar de joachimistische profetie, in zijn *Mysticus aquilo* van 1576.⁵⁹ In zijn werk over de komeet van 1577 voorspelt hij een algemene vrede na de vijfde periode van de kerk, maar vóór de zesde, als de antichrist komt. Hij spreekt de hoop uit dat de komeet een stimulans voor deze vrede mag zijn.⁶⁰

Kennelijk boden de profetieën aan Graminaeus enige hoop in een tijd van angst. Op zichzelf was er weinig aanleiding voor een zonnige kijk op de wereld. De situatie in de Nederlanden was in 1576 aanmerkelijk chaotischer dan in 1568. Na de Spaanse furie in Antwerpen stond de zaak van het katholicisme er slechter voor dan ooit. In zijn vaderstad Roermond zag de bisschop, Lindanus, zich in 1576 zelfs gedwongen de stad te ontvluchten vanwege het aanhoudende geweld van het (nominaal koningsgezinde) garnizoen. Graminaeus werd in deze jaren van wiskundige steeds meer jurist en bestuurder, waarbij hij met de realiteit van alledag te maken had. Het ligt daarom voor de hand dat zijn positieve verwachtingen niet enkel escapistische dagdromen waren, maar gezien moeten worden in het licht van de derde ontwikkeling in zijn geschriften, namelijk een die tendeerde naar een toenemende contrareformatorische, anti-protestantse houding.

Zoals we zagen vond Graminaeus in Keulen aansluiting bij de Mariabroederschap van de jezuïeten, en aan het Kleefse hof bij de groep rond de erfprins Johann Wilhelm. De jezuïeten probeerden een strijdbaar katholicisme op te bouwen, met een onverzoenlijke houding jegens alle uitingen van protestantisme.⁶¹ Die strategie wierp vruchten af, zij het voorlopig ook op bescheiden schaal. In de Verenigde Hertogdommen, in het bijzonder in Gulik, werd in deze jaren een verwoede campagne gevoerd om de protestanten hun voorrechten te ontnemen.⁶² Die onverdraagzaamheid maakte de samenleving er natuurlijk niet onmiddellijk vreedzamer op. Maar wie zich hierbij aansloot werd deel van een groep vol zelfbewustzijn, sterk in het besef van het eigen gelijk en vooral ook het ongelijk van anderen, en met vertrouwen op de uiteindelijke overwinning. De boze machten waarmee iemand als Graminaeus zich omringd voelde werden op die manier beheersbaar. De kalenderhervorming werd door Graminaeus onmiskenbaar als een teken van hoop ervaren, niet enkel vanwege het herstel van de juiste data voor de kerkelijke feesten, maar ook omdat de paus, en daarmee de kerk van Rome, met deze afkondiging zijn kracht liet zien. Als dit klopt, dan was het Graminaeus' aansluiting bij het militante katholicisme van de jezuïeten die hem open deed staan voor de positieve tendensen in de apocalyptische profetieën.

59 Reeves, *The influence of prophecy* (n. 35) 290.

60 Graminaeus, *Weltspiegel* (n. 23) slot.

61 Vgl. Judith Pollmann, 'Countering the reformation in France and the Netherlands: clerical leadership and Catholic violence 1560-1585', *Past and Present* 190 (2006) 83-120.

62 Carsten, *Princes and parliaments* (n. 6) 274-280.

SUMMARY

Theodorus Graminaeus, a mathematician in the service of the Counter-Reformation

Theodorus Graminaeus (ca. 1540-1596) offers an example of the fluid status of mathematics and its practitioners in the early modern period. Born at Roermond, Graminaeus studied at Cologne, where he became a professor of mathematics in 1566. As a professor, Graminaeus also acted as printer and publisher of mathematical, religious and other works. In 1575 he obtained a licentiate in law. Around the same time, he became tutor of Johann Wilhelm, crown prince to the United Duchies of Jülich, Cleves and Berg. In 1582, he left his position at the university of Cologne and appears to have entered the service of Johann Wilhelm full time. After the latter's succession as duke (1592), Graminaeus got an administrative position in the duchy of Berg.

Graminaeus wrote a dozen works on a variety of subjects, including the calendar, comets, the Antichrist, witches, and publicity for the dukes of Cleves. He did not aim at exactness and objectivity. Even his mathematical works bear the stamp of his religious beliefs and embody religious and political values. Tycho Brahe (who refuted Graminaeus's work on the nova of 1572 at some length) already felt that they lacked rigour. Graminaeus felt he lived in a very dark age. He had witnessed the religious troubles at his birthplace, Roermond, in 1566-1567 and since that time abhorred Protestantism. In his work, he tried to read the signs of the time by finding patterns in world history based on astrological models and ancient prophecies. (In this, he appears not to have been unique among Catholics at Cologne.) At the court of Cleves, he put himself decidedly on the side of the Roman-Catholic faction. As the Counter-Reformation, led by the Jesuits, gained momentum in the United Duchies, his expectations became somewhat less gloomy.